

HZ. ÖMER'İN YÖNETİM ANLAYIŞI CALIPH UMAR'S MANAGEMENT APPROACH

MUSTAFA NECATİ BARIŞ

DR. ÖĞR. ÜYESİ

BOZOK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAK.

ABSTRACT

After the death of Prophet Muhammad, the Islamic society, which had to experience a life without it, survived the trauma and the management crisis that Abu Bakr lived after choosing a caliph after a short fooling. However, the Caliph Abu Bakr period suppressed the attempts of the rebellion of those who did not know the central authority, the false prophets, and the rebellious groups that gathered around them, not by their actions, which would shake the foundations of the state. Therefore, this period is not much different from the period of Prophet Muhammad except for ensuring unity and solidarity of state and society. The years of the caliphate of Umar are very striking in terms of the transition of the state to a different understanding in the institutional organization and management style. Because Caliph Umar has a certain accumulation in the administration of the state because of his ambassadorship from the years of the internal affairs, from the periods of Prophet Muhammad and Caliph Abu Bakr, and his counselor and judge, and he reflected this accumulation to his understanding of the administration during his calumny. Therefore, in this study, Caliph Umar's understanding of management will be handled from the standpoint of administrative, financial and military aspects with its own applications.

Keywords: Caliph Umar, State, Administrative, Financial, Military, Governance.

ÖZ

Hiz. Peygamber'in vefatını müteakip onsuz bir hayatı tecrübe etmek zorunda kalan İslâm toplumu, kısa bir bocalamanın ardından Hiz. Ebû Bekir'i halife seçerek yaşamış olduğu travmayı ve yönetim krizini atlattı. Ancak Hiz. Ebû Bekir dönemi, bizzat Allah Rasûlünün kurmuş olduğu devletin temellerini sarsabilecek hareketleri, yani Müslüman kalmakla birlikte zekât vermeyerek merkezi otoriteyi tanımayanların, sahte peygamberlerin ve onların etrafında bir araya gelen asi grupların isyan girişimlerini bastırmakla geçmiştir. Dolayısıyla bu dönem, devletin ve toplumun birlik ve beraberliğini temin etme dışında Hiz. Peygamber döneminden pek de farklı değildir. Hiz. Ömer'in hilâfet yılları ise devletin kurumsal teşekkülü ve yönetim tarzında farklı bir anlayışa geçilmesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Çünkü Hiz. Ömer, câhiliye yıllarından kalma elçilik, Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir dönemlerinden kalma müşavirlik ve kadılık görevlerinden dolayı devleti idare etme konusunda belli bir birikime sahiptir ve bu birikimini halifelîği sırasında yönetim anlayışına da yansıtmıştır. Bundan dolayı bu çalışmada Hiz. Ömer'in yönetim anlayışı, kendi dönemine has uygulamalarıyla idarî, malî ve askerî açıdan ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hiz. Ömer, Devlet, İdarî, Malî, Askerî, Yönetim

Giriş

Temelleri, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir tarafından atılan İslâm devletinin, kurumsallaşma safhasına geçişi Hz. Ömer'in halifelik yıllarına rastlamaktadır. Zira bu yıllar, Müslümanların Irak ve İran topraklarında Sâsânîlerle, Mısır ve Suriye bölgelerinde Bizans İmparatorluğu ile aynı anda savaşma cesareti gösterdiği ve yapılan fetihlerle İslâm'ın oldukça hızlı ve geniş coğrafyalara yayıldığı bir dönemdir. Nitekim bu dönemde Müslümanlar kuzeyde Anadolu ve Hazar Denizi eteklerine, güneyde Nûbe'ye, doğuda Afganistan ve Çin sınırlarına, batıda ise Tunus'a ulaşma başarısı göstermişlerdir.

Devletin sınırları genişledikçe nüfus ve coğrafya daha önceki dönemlere nazaran üç-dört kat artmış; farklı dinlere ve ırklara mensup topluluklar İslâm toplumuna dâhil olmuş ve bunların dinî, siyasî ve iktisadî statülerinin belirlenmesi zorunlu hale gelmiştir. Ayrıca Arap Yarımadası dışına çıkarak muhtelif ülkelere sefere çıkan ve sonrasında gittikleri bölgelere yerleşen Müslümanların da siyasî, sosyal ve ekonomik durumlarının yeni şartlara göre tanzim edilmesi gerekmiştir. Yani devletin ya da toplumun büyümesi ile ortaya çıkan ihtiyaç ve problemlere sistemin cevap vermesi, bir başka deyişle yeniden yapılanma zorunlu bir hal almıştır.

Devletin; ister Müslümanlarla, isterse gayrimüslimlerle alâkalı olsun, ortaya çıkan farklı ihtiyaç ve problemlerini gören Hz. Ömer, bunların halledilmesi yolunda çeşitli düzenlemelere başvurmuş ve bu düzenlemeler sayesinde devletin pek çok açıdan daha fonksiyonel ve kurumsal bir yapıya geçişini sağlamıştır. Özellikle halifenin idarî, malî ve askerî konulardaki yönetim anlayışı ve yaptığı düzenlemeler, İslâm tarihi boyunca kendisinden sonra gelen pek çok yöneticiye ilham kaynağı olmuş ve örnek alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada Hz. Ömer'in örnek yönetim anlayışı ve uygulamaları idarî, malî ve askerî bağlamda incelenecektir. Ayrıca söz konusu yönetim anlayışının

ve uygulamaların, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemleriyle benzer ya da farklı yönleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. İdarî Yapı

Devlet yönetimini Kur'ân'a, Sünnet'e ve selefi Hz. Ebû Bekir'in icraatlarına bakarak yürütmeye çalışan Hz. Ömer'in idare anlayışına hâkim olan iki unsur "istişare" ve "murakabe"dir. Bunun için o, görev süresi boyunca karşı karşıya kaldığı hemen hemen bütün meselelerde Müslümanların görüş ve desteğini almaya özen göstermiştir. Özellikle devlet yönetiminde Hz. Ebû Bekir gibi kabileler arası denge politikası güderek en üst seviyede siyasî ve toplumsal destek sağlamayı hedefleyen Hz. Ömer, şûra sayesinde de alacağı ya da almayı düşündüğü kararları sağlam bir zemine oturtmaya çalışmıştır.¹ Müslümanlar arasından tecrübeli isimlerin görüşlerini almak için bir istişare heyeti oluşturan Hz. Ömer, önemli konulardaki son kararlarını ancak bu heyetle gerçekleştirdiği müzakereler sonucunda vermiştir. Örneğin, Kâdisiye Savaşı'nın öncesinde nasıl bir hareket tarzı belirlenmesi gerektiği konusunda halife, ashabın görüşlerine başvurmuş, istişare sonucunda orduyu kendisinin değil de bir başka kişinin komuta etmesi daha uygun görülünce, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı bu orduya başkomutan olarak görevlendirmiştir.² Ayrıca, Nihavend savaşının öncesinde cephede bizzat bulunmak isteyen halife, yapılan görüşmelerde ashâbın tavsiyesiyle savaşa bizzat katılmak yerine, ordunun idaresini Nu'mân b. Mukarrin'e bırakmıştır.³

Hz. Ömer yalnızca savaşlardan önce değil, savaş sonrasında da ortaya çıkan yeni ve karmaşık durumlarda daima ashabın görüşlerine başvurmuş-

¹ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 96-97; Ayrıca bkz. Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi (İlk Dönem)* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999), 520; Nurullah Yazar, "Devlet Adamlarına Örneklik Teşkil Etmesi Yönüyle Siyasetnâmelerde Hz. Ömer", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Bildirileri* (Sivas, 2-3 Kasım 2017), ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 1: 229.

² Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ' (Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987), 356; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu'l-Taberî (Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk)*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1967), 3: 480-482; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997), 9: 613-614.

³ Ebû Amr Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî (Bağdat: Dârü Taybe, 1968), 147-148; Taberî, *Târih*, 4: 117-118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3: 412-414; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10: 114-116; Şiblî Nu'mânî, *Hazreti Ömer*, çev. Fatih Güngör-Beyhan Demirci-M. Sait Konar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2004), 234.

tur. Meselâ Irak, Mısır ve Şam bölgelerinde yapılan fetihlerle birlikte ele geçen toprakların hukukî durumlarının tespiti ve buralardan gelen ganimetin taksimi konusunda halife, nasıl bir yol takip edeceğini ashabla yaptığı görüşmeler sonrasında belirlemiştir.⁴ Benzer bir durum Şam bölgesine yapılan seyahatte yaşanmış ve halife “Serğ” denilen mevkiye geldiğinde aralarında Ebû Ubeyde’nin de bulunduğu ordu komutanları kendisini karşılamışlar ve bölgede meydana gelen şiddetli bir veba salgınından bahsetmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, hastalığın yayıldığı bölgelere gidip gitme konusunda ashabla istişare etmiş, çoğunluk bölgeye gitmemesinin daha hayırlı olacağı yönünde görüş bildirmiş ve bu görüş doğrultusunda Medine’ye dönerek bölgeye gidişini ertelemiştir.⁵ Söz konusu veba salgınının akabinde, önce Irak bölgesine mi, yoksa Şam bölgesine mi gitmesinin daha uygun olacağı konusunda ise Hz. Ali, Hz. Osman ve Ka’bu’l-Ahbâr’ın tavsiyeleriyle Şam bölgesine gitmeye karar vermiştir.⁶

Onun hilâfeti döneminde ashabın ortak görüşüyle çözüm bulunan daha pek çok önemli olay bulunmaktadır. Meselâ divan teşkilatının kuruluşuna baktığımızda kararın Müslümanların ortak müzakeresi sonucunda alındığını görmektedir.⁷ Benzeri bir durum Menbic halkının İslâm devletine ait topraklarda serbest ticaret yapip yapamayacakları konusunda söz konusu olup, nihai karar ashâbla yapılan görüşmelerden sonra verilmiştir.⁸ İnan bölgesinde yaşayan Mecûsîler hakkında hangi hukukî kurallara göre muamele yapılacağı konusu da aynı şekilde ashaba danışılmış ve Abdurrahman b. Avf’ın Mecûsîlere Hz. Peygamber’in Ehl-i kitap muamelesi yaptığını söylemesi üzerine, Allah Rasûlü’nün bu uygulaması aynen tatbik edilmiştir.⁹

Yukarıda yer verdiğimiz rivâyetlere ve buna benzer daha pek çok rivâyetin ayrıntısına baktığımızda; Hz. Ömer’in, devleti idare ederken genelde ashabın çoğunun görüşünü almaya çalıştığını ancak ona bu konuda daha çok Hz. Osman, Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah ve Sa’d b. Ebû Vakkâs’ın yardımcılık ve danışmanlık yaptığını

⁴ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İbrâhîm, *Kitâbü’l-harâc* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1979), 24-26, 35; Belâzürî, *Futûh*, 370-381, 541; Şibli, *Hz. Ömer*, 233-234; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 520; Süleyman Muhammed et-Temmâvî, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, trc. Muhammed Vesim Taylan (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1993).

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa’d, *Kitâbü’l-tabakâti’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 2001), 3: 263-264; Taberî, *Târîh*, 4: 57-58; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, 2: 400-401.

⁶ Taberî, *Târîh*, 4: 58-59; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, 2: 401-402.

⁷ Belâzürî, *Futûh*, 630-631; İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 275; Taberî, *Târîh*, 4: 209-210.

⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-harâc*, 135; Apak, *İslâm Tarihi 2*, 98.

⁹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-emvâl*, thk. Muhammed İmâre (Beyrut: Dârü’s-Şürûk, 1989), 105-106; Belâzürî, *Futûh*, 372-373.

görmekteyiz. Hatta onun, son nefesini vermeden önce kendisinin yerine seçilecek kişinin yine istişareyle belirlenmesini bu altı isimden istemiş olması, bu görüşümüzü teyit etmektedir.¹⁰ Bu isimlerin yanı sıra Ensâr ve Muhâcirün arasından ismi zikredilmeyen daha pek çok tecrübeli sahabî de istişare meclisinde yer almaktadır.¹¹ Nitekim Ebû Yûsuf, Irak ve Şam arazi-lerinin taksimi konusunu anlatırken şunları kaydetmektedir: Hz. Ömer konuyu istişare etmek üzere önce ilk muhacirleri toplamış ve istişare meclisinde görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Ensâr'ın iki kabilesinin önemli isimlerinden on kişi, yani Evs kabilesi eşrafından beş, Hazrec kabilesi eşrafından da beş kişi, adı geçen meclise davet edilmiş ve halife onları çağırma sebebini şöyle izah etmiştir: "... *Ben de sizlerden biriyim. Görüşleriniz benim görüşüme uysun veya uymasın hangisi doğru ve makul ise o kabul görecektir. Maksadım benim görüşümü onaylamanız değil, birlikte ortak ve doğru bir karara varabilmemizdir...*"¹²

Hz. Ömer'in istişarelerini sadece Medine'deki ashâbla sınırlı tutmayıp gerekli durumlarda başkent dışındaki bölgelerin yöneticileri ve sakinleriyle de fikir alış verişinde bulunduğunu görmekteyiz. Nitekim Suriye, İran ve Mısır bölgelerinin fethi; Basra, Kûfe ve Fustât şehirlerinin kuruluşu sırasında halifenin, komutanları ve yöneticileriyle sürekli istişare halinde olduğu kaynaklara yansımıştır.¹³ Ayrıca o, istişare kültürü hakkındaki düşüncelerini ordu komutanı olarak görevlendirdiği isimlere verdiği tavsiyelerde de göstermiş, onlardan daima yanlarında sözüne güvenilen, tecrübe sahibi ve ileri görüşlü kimseleri buldurmalarını ve bu insanların görüşlerini almadan karar vermemelerini istemiştir. Mesela Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı Kâdisiye Savaşı, Nu'mân b. Mukarrin'i de Nihâvend Savaşı sırasında komutan olarak görevlendirdiği zaman her ikisinden de ordularında bulunan tecrübeli insanlardan yararlanmalarını ve bu kimselerin görüşlerine itibar etmelerini istemiştir.¹⁴

¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 263, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîh*, nşr. M. Th. Houtsma (Leiden: E. J. Brill, 1883), 2: 184; Taberî, *Târîh*, 4: 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 460; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10: 208.

¹¹ Şiblî, *Hz. Ömer*, 233; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 520.

¹² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 25.

¹³ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullâh b. Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve ahbârühâ*, ed. Charles C. Torrey (Leiden: Matbaatü Brill, 1920), 91; Belâzürî, *Fütûh*, 387-388, 483-484; Taberî, *Târîh*, 4: 40-41; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Kitâbü mu'cemü'l-büldân* (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1906), 2: 195-196, 6: 379; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 372-375; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10: 34-35; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûfî, *Hüsnü'l-muhadara fi tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyai'l-Küttübü'l-Arabiyye, 1967), 1: 130-131.

¹⁴ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir

Benzer şekilde Hz. Ömer Şam, Basra ve Kûfe sakinlerine ayrı ayrı mektuplar yazarak onlardan kendileri adına görev yapacak birer harâc âmili (vergi görevlisi) teklif etmelerini istemiş, gelen istekler doğrultusunda Şam'a Ma'n b. Yezîd'i, Kûfe'ye Osman b. Ferkad'ı ve Basra'ya da Haccâc b. İlât'ı görevlendirmiştir.¹⁵ Zaman zaman vali tayinlerinde bile bölge sakinlerinin görüşlerine başvuran halife, sürekli idarecilerini şikâyet eden Kûfelilere, Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı görevden aldıktan sonra sırasıyla Abdullah b. İtbân'ı ve Ziyâd b. Hanzala'yı vekâleten, Ammâr b. Yâsir'i ise asâleten görevlendirmiştir.¹⁶ Ammâr'ı görevden aldıktan sonra ise yerine vali olarak kimi görmek istediklerini sormuş ve onların teklifiyle bu defa da söz konusu görevi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye vermiştir.¹⁷

Hz. Ömer istişarelerini sadece Müslüman toplumla ya da yöneticilerle sınırlı tutmamış, gerekli hallerde farklı toplum katmanlarıyla da fikir alışverişinde bulunmuştur. Örneğin, Kâdisiye savaşında Sâsânî ordusunun komutanı olarak Müslümanlarla savaşan, sonrasında da esir olarak ele geçirilip Medine'ye getirilen Hürmüzân'a önce İsbahân'ın mı, yoksa Azerbaycan'ın mı fethinin daha uygun olacağını danışmış ve onun tavsiyesi doğrultusunda orduyu İsbahân tarafına göndermiştir.¹⁸

Hz. Ömer döneminde yapılan fetihlerle birlikte devletin sınırları oldukça genişlemiş, idaresini kolaylaştırmak, servet ve gelirlerinin kontrolünü sağlamak amacıyla, ülke ilk defa büyük idarî bölgelere ya da vilâyetlere ayrılmıştır. Kaynaklarda birbirinden farklı birçok bilgi bulunsa da genel olarak bu idarî bölgelerin şunlar olduğu görülmektedir: Medine, Basra, Kûfe, Bahreyn (Yemen), Fustat (Mısır), Dımaşk/Şam (Suriye) ve Musul (el-Cezîre). Yine bu ana bölgeler de kendi içlerinde farklı bölgelere ayrılmak suretiyle yönetimi kolaylaştırılmış¹⁹ ve buralara genellikle devlet tara-

(Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, t.y.), 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 2: 299.

¹⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 113.

¹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 391-393; Taberî, *Târîh*, 4: 112, 120-122; 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 2: 409, 411-412, 421; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10: 112-113, 127.

¹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 393; Taberî, *Târîh*, 4: 163-164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 2: 433; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10: 162-163.

¹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 32; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 148; Belâzürî, *Fütûh*, 425; Taberî, *Târîh*, 4: 142.

¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 263-264; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 153-156; Taberî, *Târîh*, 4: 241; Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 176, 183-184; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. ve tkl. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 4: 157, 159; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 659-660, 10: 181; Süyûtî, *Târîhü'l-hulefâ* (Katar: Dârü'l-Fikr, 1974), 128; Zuhûrî Danışman, *Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul Zuhuri Danışman Yayınevi, 1968), 3: 262-263; Şiblî, *Hz. Ömer*, 238-240; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1987), 2: 152; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 521.

findan şu görevliler tayin edilmiştir: Valiler, kâtibler, divan kâtibleri, kadırlar, sâhibu'l-harâc, sâhibu beyti'l-mâl ve ahdâs ya da şurta. Rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu görevlerin her biri için ayrı ayrı idareciler tayin edilirken gerekli hallerde bu görevlerden birkaçının tek bir kişinin sorumluluğuna verildiği de olmuştur.²⁰

Yapmış olduğu atamalarda ehliyet, liyakat ve tecrübeyi ön planda tutan Hz. Ömer'in, kendi hilâfetinde görev verdiği isimlere baktığımız zaman pek çoğunun ya câhiliye yıllarında ya da Hz. Peygamber döneminde farklı görevler üstlendiklerini ve bu sayede yönetim tecrübesine sahip olduklarını görüyoruz. Meselâ Hz. Ömer, siyasî yetenek ve kabiliyetleri yanında kendisinden de çekindiklerini bildiği Amr b. el-Âs, Muâviye b. Ebî Süfyân ve Muğîre b. Şu'be gibi önemli isimleri yönetimi sırasında vali ya da ordu komutanı olarak görevlendirmiştir. Yine birinci derecede sorumluluk gerektiren valilik ve başkomutanlık gibi görevlerde istihdam etmediği ashabın önde gelen isimleri çoğu zaman Allah Rasûlünün yanında ve yakınında oldukları gibi bu dönemde de halifenin hemen yanı başında ve istişare heyetinde olmuş, sık sık onların görüşlerine başvurulmuş ve tecrübelerinden istifade edilmiştir.

İslâm tarihi içerisinde devlet yönetimi ve siyaseti açısından farklı bir yere sahip olan Hz. Ömer, görevlendirdiği idarecileri denetleme hususunda da örnek icraatlar sergilemiştir. Onun hilâfeti döneminde, bir kimse vali olarak bir şehre ya da bölgeye görevlendirildiği zaman onun muhakkak mal varlığı kayıt altına alınmış ve eğer değişik nedenlerle halife tarafından görevden alınması gerekirse de elde ettiği fazla malın yarısını devlet hazinesine devretmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Hz. Ömer sıkı bir denetim mekanizması kurmak suretiyle her biri devlet yönetebilecek özelliklere sahip olan ve İslâm tarihinin sonraki dönemlerinde daha aktif ve etkin roller üstlenen idarecilerini sürekli kontrol altında bulundurmuş ve bu suretle merkez-taşra irtibatını sıkı tutmaya çalışmıştır. Bunu sağlamak için de halife, az önce adlarını zikrettiğimiz sahabeler başta olmak üzere farklı bölgelerde görev yapan üst düzey memurlarını her hac döneminde Mekke'ye çağırmış, halkın şikâyetlerine göre toplum huzurunda onlardan hesap sormuş ve gerekli hallerde sorumluları cezalandırmaktan çekinmemiştir.²¹

Hz. Ömer'in görev verdiği idarecileri denetlemesi sadece hac mevsimleriyle sınırlı kalmamıştır. Örneğin cepheye gönderdiği orduları da daima kontrol altında tutan halife, ordu komutanlarının tüm icraatlarından kurdu-

²⁰ Şiblî, *Hz. Ömer*, 240; Danişman, *Büyük İslâm Tarihi*, 3: 263; Hasan, *İslâm Tarihi*, 2: 159; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 521; Ayrıca bkz. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 153-156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 363, 370-371, 401, 421, 423-424, 429; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 616, 10: 28, 75-76.

²¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 115-116; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 263, 274; Taberî, *Târîh*, 4: 165-166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 429.

ğu haberleşme ağı sayesinde çok kısa bir süre içerisinde haberdar olmuştur.²² Nitekim İran bölgesine gönderdiği orduda komutan olarak görev yapan Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan başkent Medine'ye günlük rapor göndermesini istemiş,²³ kendisi de her öğle sonrası şehrin dışına çıkarak cepheden gelecek yeni haberleri beklemiştir.²⁴ Buna benzer bir haberleşme şekli, Şam bölgesi başkomutanı olan Ebû Ubeyde b. Cerrâh ile de kurulmuştur.²⁵

Hz. Ömer söz konusu denetleme faaliyetlerinin sadece devlet tarafından yapılmasını yeterli görmemiş, bu konuda halkı da göreve çağırması ve bir konuşmasında, *“Ey insanlar! Ben valilerimi sizi dövsünler ve mallarınızı alsınlar diye göndermedim. Onları sadece aranızda adaletle hükmetmeleri ve gelirleri/ganimetleri eşit paylaşmalarını için gönderdim. Kendisine bunun dışında bir muamele yapılan varsa ayağa kalksın/şikâyetini söylesin.”* diyerek gönderdiği valilerin yetki ve sorumluluk alanlarını belirtmiş, sonra da halktan bu konularda onları denetlemelerini istemiştir.²⁶ Yine bir başka konuşmasında ise valilerinden herhangi bir haksızlık görülmesi durumunda bunun derhal kendisine haber verilmesini istemiş, kusuru veya ihmali tespit edilen idareciye kısas uygulanacağını ilân etmiştir.²⁷ Ayrıca halkın şikâyet etmesini beklemeksizin, çeşitli bölgelerden başkente gelenlere yöneticilerinden memnun olup olmadıklarını sormuş, onların hasta ziyaretlerinde bulunup bulunmadıklarını, muhtaç, güçsüz ve kimsesizlere sahip çıkıp çıkmadıklarını, halkla aralarına mesafe koyup koymadıklarını öğrenmeye çalışmış ve hakkında herhangi bir şikâyet olan idarecinin gerekli tetkikler yapıldıktan sonra eğer bu şikâyetler doğru ise en kısa sürede görevine son vermiştir.²⁸

Hatta Hz. Ömer, Müslümanlardan sadece yaşadıkları bölgelerdeki idarecilerini değil, bizzat halife olarak kendi icraatlarını da denetlemelerini istemiştir. Bir gün kendisini, *“Allah'tan kork ya Ömer!”* diye eleştirmeye kalkan bir kişinin halifeye saygısızlık ettiği düşüncesiyle orada bulunanlar tarafından engellenmesi üzerine, *“Onu serbest bırakın. Eğer (doğruları) bize söylemezlerse onlarda hayır yoktur. Eğer (onların doğru sözlerini) kabul etmezsek bizde de hayır yoktur”* sözleriyle halk tarafından yönetimin denetlenmesinin önemine dikkat çekmiş; kendisini eleştiren kişiyi takdir,

²² Hz. Ömer'in cephe ile sürekli irtibatı hakkındaki örnekler için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 2: 299-328; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 613-641.

²³ Taberî, *Târîh*, 3: 495; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 619.

²⁴ Taberî, *Târîh*, 3: 583; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 631.

²⁵ Taberî, *Târîh*, 3: 437-438; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 2: 278; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 577.

²⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 14, 116; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 274; Taberî, *Târîh*, 4: 204.

²⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 115; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 261; Taberî, *Târîh*, 4: 204.

²⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 117; Taberî, *Târîh*, 4: 226.

Müslümanları da böyle davranmaları hususunda teşvik etmiştir.²⁹

Hilâfeti döneminde görevlendirdiği idarecilerin denetlenmesinin sadece halkın gayretiyle gerçekleşmeyeceğini gören Hz. Ömer, bu görevi devlet adına yerine getirmek üzere Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirmiştir.³⁰ Yaptığı bu görevlendirme sayesinde halife, hem görev verdiği idarecilerin mal varlıklarını tespit ettirmiş, hem de zaman zaman ekonomik durumlarının değişip değişmediğini tetkik ettirmiştir.³¹ Yapılan tetkikler sonucunda mal varlıklarında büyük bir değişim olan, kişisel hataları veya görev bölgelerindeki halka yönelik davranış ve uygulamalarında kusurları tespit edilen yöneticiler, öncelikli olarak halife tarafından azarlanmış, sonrasında ise mallarının yarısına veya tamamına devlet tarafından el konulmuş, hatta bazıları görevden alınmış ve bu suretle idare tarafından farklı şekillerde cezalandırılmıştır. Örneğin Mısır valisi Amr b. el-Âs'ın valiliği sırasında çok mal edindiği hakkında bir duyum alan Hz. Ömer, konuyu araştırmak üzere Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirmiş ve iddiaların gerçek olduğu tespit edilince mal varlığının yarısına devlet tarafından el konulmuştur.³² Yine hakkında namazı iyi kıldırmadığı şeklinde şikâyet edilen Sa'd b. Ebû Vakkâs da, Muhammed b. Mesleme tarafından yapılan tahkikattan sonra Kûfe valiliği görevinden alınmış ve üstelik Amr b. el-Âs örneğinde olduğu gibi sahip olduğu malın yarısına da idare el koymuştur.³³

2. Malî Yönetim

Her devletin idare sistemi içerisindeki en önemli unsurlardan biri ekonomi politikası ve maliye teşkilâtıdır. Zira güçlü bir ekonomik sistem olmaksızın devlet işlerinin düzen içerisinde yürütülebilmesi, vatandaşın huzur ve refah içerisinde yaşayabilmesi, ülkenin kalkınması ve imarı, kültür ve medeniyetinin gelişmesi oldukça güçtür. Devletin gelir ve kaynaklarını, gider ve harcanma yerlerini yöneten kuruluş olan maliye, ekonomik yapının temelidir. Çünkü devletin gelir ve giderlerinin rasyonel olarak tespit edilmesi ve uygun bir şekilde kullanılması ekonomi yönetimi adına olduk-

²⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 12.

³⁰ Taberî, *Târîh*, 4: 121; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5: 107; Hz. Ömer'in denetleme şekilleriyle ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik* (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 165-188.

³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 263, 286; Belâzürî, *Fütûh*, 307-308; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 5: 107.

³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 263; Belâzürî, *Fütûh*, 307-308; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır*, 198-199.

³³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 263, 286; Belâzürî, *Fütûh*, 391-392; Taberî, *Târîh*, 4: 112, 121-122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 2: 374, 411-412; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10: 35, 112-113. Halifenin valilerine verdiği ceza çeşitleri hakkında bk. Kılıç, *Şehir Yönetimi ve Valilik*, 188-195.

ça önemlidir. Tarihte sağlam bir malî teşkilata ve yönetime sahip olan devletler genellikle güçlü ve uzun ömürlü olurken, yetersiz ve zayıf olanlar ise uzun süre ayakta kalamayıp siyasî, sosyal, ekonomik ve ahlâkî bunalımlarla yıkılmışlardır.

Genellikle devletlerin ekonomi politikası ve maliye yönetimi, devletin gelir ve giderleri arasında bir uyum sağlayabilmeyi hedefler. İslâm devleti de kuruluş yıllarından itibaren aynı ekonomik siyaseti uygulamış ve bunu gerçekleştirebilmek için “Beytülmâl” yani düzenli bir devlet hazinesi oluşturmuştur. Ortaya çıkışını hem fizikî mekân hem de malî bir kurum olarak İslâm devletinin ilk yıllarına yani Hz. Peygamber’in Medine dönemine kadar götürsek de beytülmâlin teşkilatlı bir şekilde kurulumu iş yapması ya da kurumsallaşması Hz. Ömer’in hilâfeti dönemine rastlamaktadır.³⁴ Kelime anlamına bakıldığında “mal evi” manasına gelen beytülmâl, bir terim olarak ise devlet mallarının korunup saklandığı fizikî mekânın yanında, devletin taşınır taşınmaz mallarının tümünü ve bunların idaresinden sorumlu hukukî kurumu ifade etmektedir. Daha geniş anlamıyla ise beytülmâl, devletin her türlü mal varlığının ve gelirlerinin toplandığı, harcamalarının yapıldığı bağımsız bir kurumdur denebilir.³⁵

Hz. Ömer’in halifeliği döneminde fetihlerin ve bunun sonucunda devlet gelirlerinin artmasıyla birlikte beytülmâlin kurumsallaşmasına ve İslâm devletinin ekonomik yapılanmasının en önemli unsurlarından biri olacak şekilde teşkilâtlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Zira bu dönemde hem savaş ganimetlerinde, hem de anlaşmalardan dolayı başkente gelen malların miktarında büyük bir artış gözlemlenmektedir. Medine’ye gelen para ve malların korunabilmesi amacıyla bir hazine (beytülmâl) oluşturulmuş ve Abdullah b. Erkam da buranın sorumlusu olarak görevlendirilmiştir.³⁶

Hz. Ömer döneminde, başkent Medine’deki beytülmâlin yanı sıra büyük idarî bölgelerde ve önemli şehirlerde de merkeze bağlı beytülmâl şubelerinin kurulduğu bilinmektedir. Kaynaklarda farklı bölge ve şehirlere tayin ettiği valilerin dışında, devletin gelirlerini toplamak ve muhafaza etmek, ihtiyaç fazlası olan malları da merkezdeki beytülmâl’e göndermek üzere halifenin görevliler tayin ettiği bilinmektedir. Söz konusu kurumun ortaya çıktığı ilk yıllarda bu görevi valilerin yürüttüğünü görmekteyiz. Örneğin

³⁴ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Emîrî'l-Mü'minîn Ömer İbnü'l-Hattâb*, thk. Ebû Enes el-Mısırî es-Selefi Hilmî b. Muhammed b. İsmâil (İskenderiye: Dârü İbn Haldûn, 1996), 97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, 2: 454; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 4: 159; Süyûtî, *Târihü'l-hulefâ*, 128; Mehmet Erkal, “Beytülmâl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 90; Hasan, *İslâm Tarihi*, 2: 163.

³⁵ Erkal, “Beytülmâl”, 6: 90; Ayrıca bkz. İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 76.

³⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6: 73; Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 156; Erkal, “Beytülmâl”, 6: 91.

Amr b. el-Âs Mısır'daki valilik görevi yanında, beytümâl sorumluluğunu da yürütmüştür. Bazen de söz konusu görev ikinci bir sorumluluk alanı olarak kadınlara yüklenmiştir. Örneğin, Abdullah b. Mes'ûd, Kûfe'de kadınlık görevi yanında beytümâl sorumluluğunu da üstlenmiştir.³⁷ İslâm tarihinin sonraki dönemlerinde de varlığını sürdüren beytümâl, kurumsal bir yapıya ve görünümüne Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde bürünmüş ve bu sebeple söz konusu dönemi ve yapıyı ele alan pek çok araştırmacı, bu teşkilatın asıl kurucusu olarak onu göstermişlerdir.³⁸

H. Ömer döneminde beytümâlin kurumsallaşmasına vesile olan devlet hazinesinin gelirlerinden ve onun bu gelirler hakkındaki tasarruflarından da burada bahsetmenin yerinde olacağını düşünüyoruz. Hz. Peygamber hayatta iken beytümâlin gelirleri arasında Müslümanlardan alınan zekât ve gayrimüslimlerden alınan humus³⁹ ve fey⁴⁰ yer almaktaydı.⁴¹ Hz. Ömer kendi hilâfeti sırasında fey gelirlerinin dağıtım usulünü belirleyen âyet⁴² ile ganimetlerin taksimini açıklayan âyette⁴³ bahsedilen kesimlerin aynı olmasından dolayı, bu iki gelir türünün dağıtımında birleştirme yolunu tercih etmiştir. Ayrıca o, Allah Râsûlü'nün yakınlarına verilecek olan atıyye⁴⁴

³⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 36; Belâzürî, *Fütûh*, 376.

³⁸ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 1: 161-162; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 76; Beytümâl hakkında daha geniş bilgi için bkz. Erkal, "Beytümâl", 6: 90-94.

³⁹ "Sözlükte 'beşte bir' anlamına gelen humus kelimesi, İslâm hukuku literatüründe ganimetlerden ve bu hükümde olan mallardan kamu adına, belirli alanlarda sarf edilmek üzere alınan beşte birlik (yüzde yirmilik) payı ifade eder." Bkz. H. Yunus Apaydın, "Humus", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 365.

⁴⁰ "İslâm devletinin gayri müslim tebaadan aldığı cizye, haraç ve ticaret malları vergilerinin ortak adı." Bkz. Mustafa Fayda, "Fey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 511.

⁴¹ Fayda, *Hulefâ-yi Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014), 287-288.

⁴² "Allah'ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah'a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir" (el-Haşr 59/7).

⁴³ "Biliniz ki, ganimet olarak aldığımız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Eğer Allah'a; hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün, (yani) iki ordunun (Bedir'de) karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize inandıysanız (bunu böyle bilin). Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir" (el-Enfâl 8/41).

⁴⁴ "Atâ ve atıyye, 'verme, verilen şey, bağışlama, hibe ve ihsan' mânalarında Arapça bir kelime olup atıyyenin çoğulu atâyâ, atânın çoğulu ise a'tıyyedir. Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilâtında feyden müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya, Emevî ve Abbâsîler zamanında ise askerlerin maaşlarına verilen ad." Bkz. Mustafa Fayda,

miktarını da daha yüksek belirlemiş ve bu suretle Hz. Peygamber'in vefatından sonra dağıtımı yapılmayan zevilkurbâ/zilkurbâ⁴⁵ payının telafi edilmesini sağlamıştır.⁴⁶

Beytül mâlin gelirleri arasında zikredilen cizye de fey gelirleri içerisinde olup gayrimüslim erkeklerden alınan baş vergisi demektir.⁴⁷ Hz. Ömer, ilgili âyet⁴⁸ ve Hz. Peygamber'in uygulamalarının⁴⁹ cizye konusundaki yol göstericiliği ile bu konuda önemli düzenlemeler yapmıştır. Sevâd ve Cibâl topraklarındaki fetihlerin akabinde bölge halkı kazançlarına göre zengin, orta halli ve fakir şeklinde üç kısma ayrılmış ve ödemeleri gereken cizye miktarı da güçleriyle doğru orantılı bir şekilde 48, 24 ve 12 dirhem olarak tespit edilmiştir.⁵⁰ Ayrıca Suriye bölgesinde imzalanan ilk anlaşmalarda cizye miktarı olarak 1 dinar ve bir miktar buğday, zeytinyağı, sirke ve bal belirlenmiştir.⁵¹ Benzeri uygulamalar fethedilen diğer bölgelerde de görülmektedir. Yalnız Antakya şehri yakınlarındaki Cürçüme (Cerâcime) halkı, yapılan anlaşma gereği Müslümanlara yardımcı, gözcü ve cephaneci olmaları karşılığında cizyeden muaf tutulmuşlardır. Hatta şehirlerindeki tüccarlar, ücretli çalışanlarla Nabatlılar, onlara tabi olanlar ve köylerde oturanlar da bu anlaşmaya dâhil edilmiştir.⁵²

Bir diğer beytül mâl geliri ise gayrimüslim topraklarından alınan haraç vergisidir. Haraç ilk defa Hz. Ömer döneminde fethedilmiş toprakların gaziler arasında dağıtılmayıp muayyen bir vergi mukabili ziraattan iyi anlayan eski sahiplerine bırakılmasıyla uygulamaya girmiştir. Bu sayede hem tecrübesiz kimselerin elinde meydana gelebilecek toprağın verim düşüşü engellenmiş, hem de Müslümanlar arasında adaletli bir gelir dağılımı sağ-

“Atâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 33.

⁴⁵ “Zevi sahip; *kurbâ* ise, yakınlık, akrabalık demektir. Terkip olarak *zevil-kurbâ*, yakın akraba anlamına gelir. Buna *karîb* (çoğulu akraba) de denir. İnsanın rahim ve nesep cihetiyle yakınına verilen bir isimdir. *Zevilkurbâ*, Kur’ân’da *zilkurbâ* (Nisâ, 4/36) ve *ülilkurbâ* (Nûr, 24/22), el-akrab (çoğulu el-akrabûn ve el-akrabîn) (Nisâ, 4/7, 135) olarak da ifade edilmiştir. Bu tabirler de aynı anlamdadır. Kur’ân’da yakın akrabaya iyilik yapılması (Bakara, 2/83) ve haklarının verilmesi (İsrâ, 17/76) emredilmektedir.” Bkz. İsmail Karagöz, “Zevi’l-Kurbâ”, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 714.

⁴⁶ Fayda, *Hulefâ-yi Râşidîn Devri*, 296-298.

⁴⁷ Erkal, “Cizye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 42.

⁴⁸ “Kendilerine kitap verilenlerden ((Ehl-i kitap)) Allah’a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah’ın ve Rasûlü’nün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm’ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın” (Tevbe, 9/29).

⁴⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 79-85.

⁵⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-harâc*, 36; İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 262-263; Belâzürî, *Fütûh*, 375.

⁵¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-harâc*, 41; Belâzürî, *Fütûh*, 238.

⁵² Belâzürî, *Fütûh*, 217-218.

lanarak nesiller arası bir denge politikası güdülmüştür.⁵³ Hz. Ömer'in bu kararı almasında, Irak topraklarında gerçekleştirilen fetihlerden sonra ashabın bazılarının ya da bir diğer rivâyette fatihlerin ele geçirilen toprakların ganimet malları gibi dağıtılmasını istemeleri etkili olmuştur. Ashabın bu isteğini duyan ya da Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın göndermiş olduğu mektupla fatihlerin beklentilerinden haberdar olan halife de kendi düşüncesi ve yaptığı istişareler sonucunda ganimetlerin askerler arasında taksim edilmesine, ancak arazi ve nehirlerin Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamak için alınacak vergi karşılığında sahiplerinde bırakılmasına karar vermiştir. Çünkü o gün böyle bir dağıtımın ya da taksimin yapılması sonradan gelecek Müslüman nesillere herhangi bir şey kalmamasına ve servetin nesiller boyu sadece belli aileler arasında dolaşmasına yol açacaktır. Ayrıca bu arazilerin dağıtılmayıp vergilendirilmesi, devlet hazinesine büyük bir gelir sağlayacak ve bu sayede gelecek nesillerden mücahid, dul, yetim ve muhtaçların ihtiyaçlarının karşılanmasına, sınır boylarında asker bulundurup onlara maaş verilmesine olanak sağlayacaktır. Aksi halde bu sayılan zaruri ihtiyaçların karşılanması konusunda devletin ilerleyen yıllarda sıkıntıya düşme ihtimali oldukça yüksektir.⁵⁴ Benzer bir durum Ebû Ubeyde b. Cer-râh'ın Suriye bölgesinde yaptığı fetihlerin akabinde ortaya çıkmış ve o, bölge halkıyla yaptığı anlaşmayı, fatihlerin ele geçirdikleri halkı, ağaçları, bağ ve bahçeleri aralarında taksim etme isteklerini halifeye bir mektupla iletmiştir. Hz. Ömer de cevabî mektubunda söz konusu beldeleri ve ahali-lerini fatihler arasında taksim ettikleri taktirde kendilerinden sonraki Müslümanlara bir şey kalmayacağından, gelecek kuşaklardaki Müslüman ve zimmilerin konuşacak bir insan bulamayacaklarından, fethedilen bölge ahali hayatta olduğu müddetçe Müslümanların onlardan istifade edip onları sömüreceğinden, her iki tarafın çocuklarının ve torunlarının bu durumu devam ettirdiği müddetçe bölge halkının Müslümanların kölesi olarak kalarak sömürülmeye devam edeceğinden bahsetmiş ve yine bu isteği geri çevirmiştir.⁵⁵ Bu da göstermektedir ki Hz. Ömer menkul malları ganimet, nehir ve toprakları da fey statüsünde kabul etmiş ve kendisine ona göre bir hareket tarzı belirlemiştir.

Beytül-mâlin önemli gelir kalemlerinden biri de ilk defa Hz. Ömer zamanında alınmaya başlanan ve kaynaklarda "uşûr" olarak geçen ticaret malları ya da pazar ve gümrük vergisidir. Söz konusu verginin Hz. Ömer tarafından Müslüman tüccarların İslâm devleti sınırları dışında ödedikleri vergi ya da vergilere mukabil olarak uygulamaya konduğu rivâyet edilmekte-

⁵³ Cengiz Kallek, "Haraç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 72.

⁵⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 23-27.

⁵⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 140-141.

dir.⁵⁶ Nitekim Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Müslüman tüccarların İslâm toprakları dışına çıktıkları zaman bu tür bir vergiyle karşılaştıkları, kendilerinin bu konuda ne yapması gerektiğine dair halifeye yazmış olduğu bir mektupla bu vergi türünün ortaya çıktığını görmekteyiz. Hz. Ömer de cevaben İslâm toprakları dışında yaşayanlardan (harbîlerden) kendilerinin Müslümanlardan almış oldukları miktarı yani 1/10 oranını belirlemiştir. Ayrıca İslâm coğrafyası içerisinde yaşayan gayrimüslimlerden 1/20, Müslümanlardan da alıp sattıkları ve ticaret yapmak üzere ellerinde bulundurdukları mallardan 1/40 oranında vergi alınmasını kararlaştırmış ve bunu Ebû Mûsâ el-Eş'arî başta olmak üzere tüm valilerine haber vermiştir. Bir başka rivâyette ise Menbic halkının belirli bir vergi karşılığında Müslüman topraklarında ticaret yapma istekleri üzerine halifenin istişare heyetini toplayıp bu durumu müzakere ettikleri ve çıkan karar sonucunda vergisini ödemek kaydıyla bu ticarete müsaade edildiği ve ilk defa alınan ticaret malları vergisinin bu olduğu da geçmektedir.⁵⁷

Beytülmal teşkilâtıyla doğrudan ilgisi bulunan ve bu kurumun adeta tamamlayıcısı olarak kabul edebileceğimiz bir diğer devlet kurumu ise divanlardır. Zira divanların ortaya çıkışına baktığımızda, Beytülmalde toplanan mal ya da paranın hak sahiplerine düzenli bir şekilde dağıtılması ihtiyacı söz konusudur.⁵⁸ Divan, devleti idare ederken çeşitli idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere ve yine bu defterlerin ve memurların bulunduğu yerlere ya da kurumlara verilen isimdir.⁵⁹ İslâm tarihinde böyle bir yapılanmaya ilk ihtiyaç duyan Hz. Ömer olmuş; Irak, İran, el-Cezîre, Filistin, Suriye ve Mısır bölgelerinin fethiyle birlikte İslâm devletinin hâkimiyeti altına giren gayrimüslimlerden alınan cizye, haraç ve ticaret malları vergileri sonucunda artan gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtabilmek için 20/641 yılında söz konusu müesseseyi kurmuş ve hazineden maaş alacak kimseleri kabile esasına göre divan defterlerine kaydettirmiştir.⁶⁰

⁵⁶ Fayda, *Hulefâ-yi Râşidîn Devri*, 316-317.

⁵⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 135.

⁵⁸ Apak, *İslâm Tarihi 2*, 169.

⁵⁹ Abdülaziz ed-Dûrî, "Divan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 378.

⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 275-276; Ayrıca bkz. Ya'kubî, *Târîh*, 2: 184; Taberî, *Târîh*, 4: 209; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *Kitâbü'l-ahkâmî ş-sultânîyye ve'l-vilâyetü'd-dîniyye*, thk. Ahmed Mübarek el-Bağdâdî (Kuveyt: Dârü İbn Kuteybe, 1989), 259; Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed İbn Abdülber, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1992), 3: 1145; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûki ve'l-imâm*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 4: 194, *Menâkıb*, 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-târîh*, 2: 350, 454-455; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10: 100, 181; Süyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*, 123, 128.

Hiz. Ömer tarafından oluşturulan divan teşkilatının kuruluş sebebi ile ilgili kaynaklarda birkaç farklı rivâyete rastlamaktayız. Söz konusu rivâyetler arasında en meşhur olanı ise Ebû Hureyre rivâyeti olarak bilinmektedir. Buna göre Ebû Hureyre vali olarak görev yaptığı Bahreyn'den beş yüz bin dirhem getirmiş, Hiz. Ömer de etrafındakilerle bu malların nasıl dağıtılabileceği konusunda istişare etmiştir. Orada bulunanlardan biri (başka milletlerin de yaptığı gibi) divanlar kurup insanları buralarda oluşturulacak defterlere kaydettirmesini ve tutulan bu kayıtlara göre gelen malları dağıtmasını tavsiye etmiş, halife de söz konusu teklifi oldukça yerinde bulmuş ve divanların oluşturulmasına karar vermiştir.⁶¹

Bir diğer rivâyete göre ise Hiz. Ömer, devlet hazinesine gelen malların dağıtımını hususunda ashabla istişare etmiş, Hiz. Ali bunların tamamının vakit kaybedilmeden taksim edilip dağıtılmasını önermiş, Hiz. Osman ise, “İnsanlara yetecek kadar mal görüyorum. Ancak alanla almayan bilinecek şekilde tespit yapılmazsa, bu işin karışacağından korkarım” sözleriyle Hiz. Ali'nin bu teklifine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine orada hazır bulunan Velîd b. Hişâm, Şam'da bulunduğu sıralarda bölgenin idarecilerinin divanlar oluşturduklarını ve ordularının maaşını bu suretle karşıladıklarını, kendisinin de bu usulle divanlar ve ordular oluşturabileceğini söylemiş, teklifi beğenen Hiz. Ömer divanların oluşturulmasına karar vermiştir.⁶²

Aslında divanlar oluşturulmadan evvel de Müslümanlar arasında fey⁶³ taksimi yapılmıştır. Hiz. Peygamber hayatta iken fey gelirlerinin miktarı oldukça azdır ve bu yüzden sadece Medine'deki Müslümanlara dağıtılabılmıştır. Hiz. Ebû Bekir döneminde de uygulama herhangi bir değişikliğe uğramamış ve hazineye gelen mallar bekletilmeden hak sahiplerine dağıtılmıştır.⁶⁴ Hiz. Ebû Bekir bu malların dağıtımında herhangi bir sınıflandırmaya başvurmaksızın herkese eşit miktarda hak tanımıştır. Hatta kendisine insanlar arasında eşit bir taksim yapmaktansa, iyi bir geçmişe sahip olmaya ve Müslüman olmadaki önceliğe göre malları dağıtmasını tavsiye ettiklerinde ise şöyle cevap vermiştir: “İslâm dinindeki kıdem, iyi bir geçmiş ve fazilet yönünden üstünlük meseleleri bize malumdur. Fakat zikrettiğiniz hususiyet ve meziyetlerin sevabı (mükâfatı) Allah'a aittir. Taksim olunan bu

⁶¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 45; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2: 279-280; Belâzürî, *Fütûh*, 635-636; Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 259; İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, 4: 195-196.

⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 275; Belâzürî, *Fütûh*, 630-631; Taberî, *Târih*, 4: 209-210; Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 259.

⁶³ İslâm devletinin gayrimüslim tebaadan aldığı cizye, haraç, ticarî mal vergisi (uşûr) ve diğer bazı gelirlerin ortak adı. Ayrıntılı bilgi için Fayda, “Fey”, 12: 511-513; Fayda, “Hiz. Ömer'in Divan'ı Teşkili”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İlmi müşavir ve redaktör. Hakkı Dursun Yıldız, c. 2 (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 123.

⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 195; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 270; Süyûtî, *Târihü'l-hulefâ*, 74.

mallar ise birer geçimlidir. Bunda eşitlik, tercih ve öncelikten daha hayırlıdır."⁶⁵

Hız. Ömer divanları oluştururken eskiden beri uygulanagelen fey dağıtım usulünde üç ana değişikliğe gitmiştir. Söz konusu değişikliklerden birincisi hak sahiplerine fey gelirlerinden yılda bir defa verilmesi, ikincisi maaş dağıtımında herkes için sabit bir miktarın belirlenmesi ve üçüncüsü ise devlet hazinesinden maaş almaya hak kazanan herkesin divan defterlerine kaydedilmesidir.⁶⁶ Yine divanlar oluşturulurken onun tarafından hayata geçirilen bir diğer yenilik de maaşların belirlenmesinde derecelendirilmeye gidilmesidir. Bunun sebebini ise Hız. Ömer şu sözleriyle açıklamaktadır:

"Bu mallar hakkında Ebû Bekir'in bir görüşü vardı, benim de farklı bir görüşüm var. Ben, Rasûlullah'a karşı savaşıyla, onun yanında savaşan bir tutmayacağım..."⁶⁷ "... Fakat hepimiz, Allah'ın kitabındaki ve Rasûlullah'ın sünnetindeki ölçülere tabiyiz. Herkes, İslâm'daki özel durumuna, Hız. Peygamber'e yakınlığına göre ecir ve sevap alır ve İslâm'a yaptığı hizmete, katlandığı sıkıntılara, erken Müslüman olmasına, zenginlik ve ihtiyaç durumuna göre hak sahibi olur."⁶⁸

Hız. Ömer divanları oluştururken o günkü Arap toplumunda canlı bir şekilde varlığını devam ettirmekte olan kabile sistemini temele oturtmuş ve divandan maaş alacak kimseleri de bu usule göre düzenlemiştir. Bu görev için o, 20/641 yılında Arap nesebi alanında uzman olan Akıl b. Ebî Tâlib başta olmak üzere, Mahrame b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i görevlendirmiş, bu isimlerin gözetim ve denetimlerinde neseplere ait cetveller hazırlanarak insanlar divan defterlerine kaydedilmiştir. Bu sisteme göre maaş alacakların en üst kademesinde Hız. Peygamber'in kabilesi olan Benî Hâşim yer almış, sonra da akrabalık açısından onlara yakın kabilelerle devam edilmiştir. Hız. Peygamber'in kabilesine yani Benî Hâşim'e uzaklıkta eşit olan farklı kabile mensupları ise Müslüman olmadaki önceliklerine göre sıralanmıştır. Hız. Ömer, söz konusu defterleri hazırlayan kâtiplere sıralamada öncelikli olarak Benî Hâşim kabilesinden Bedir Savaşı'na katılanları göz önünde bulundurmalarını, sonrasında ise yine Bedir'e katılanlar arasından Hız. Peygamber'in kabilesine yakınlık derecelerine göre diğer Kureyş kabilelerini kaydetmelerini istemiştir.⁶⁹ Ancak halife ölümünden yaklaşık bir yıl kadar önce adaletsizliğe sebebiyet vermiş olabileceği düşüncesiyle belirlemiş olduğu bu maaş dağıtımından vazgeçmek istemiş ve bir

⁶⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, s. 42; Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 262; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, II: 270.

⁶⁶ Fayda, "Hız. Ömer'in Divan'ı Teşkili", 2: 141.

⁶⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, 42-43; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 276; Belâzürî, *Fütûh*, 632.

⁶⁸ Taberî, *Târih*, 4: 211; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, 97-98.

⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 263, 275-276; Belâzürî, *Fütûh*, 630-632, 638-639; Ya'kûbî, *Târih*, 2: 175; Taberî, *Târih*, 3: 613-615, 4: 209-210.

sonraki yıl yaşarsa insanlar arasında eşit miktarda bir dağılım yapmak istediğini söylemiş,⁷⁰ fakat bu düşüncesini gerçekleştiremeden vefat etmiştir.

Malî teşkilâtın yapı taşlarından biri de para unsurudur. Zira bir devletin para politikası, o devletin ekonomi politikası demektir. Paranın rasyonel bir şekilde kullanılması maliyenin de iyi idare edildiğine işarettir. Gerek Hz. Peygamber gerekse Hulefâ-yi Raşidîn dönemlerinde devlet para politikasına gereken önemi göstermiştir. Ancak alış-veriş, ticaret ve diğer işlerde daha çok takas usulünün benimsendiği görülmektedir.⁷¹

İslâm'ın doğduğu ve yayıldığı yıllarda, Müslümanların kendilerine ait bir para birimleri olmayıp daha çok Arapların daha önceden kullandıkları Bizans'ın altın parası olan dinarı ve Sâsânî'nin gümüş parası olan dirhemi kullanmaktaydılar. Söz konusu durum Hz. Ömer dönemine kadar, bu şekilde devam etmiş ve onun döneminde, Sâsânî ve pek çok Bizans bölgesi ele geçirilince halife, dirhem in ağırlığını tespit ettirmek istemişti. Çünkü Sâsânî devleti tarafından basılan dirhemlerin ağırlıkları birbirinden farklıydı. Miskal ölçüsüne göre yapılan ölçümlerde bazı dirhemlerin 20, bazılarının 12, bazılarının da 10 kırat ağırlığında olduğu tespit edildi. Hz. Ömer, bu üç farklı ağırlığı toplamış ve 42 kıratlık bir ağırlık elde etmiş, sonrasında elde ettiği bu rakamın 1/3'ü kadarıyla yani 14 kırat ağırlığında dirhemler bastırılmıştır.⁷² Söz konusu dirhemler 21/642 yılında, şekil ve figür olarak tamamen Sâsânî dirhemlerine benzer bir şekilde basılmıştır. Ancak bir kısmında “Allah”, bir kısmında “Elhamdülillah”, bir kısmında “Muhammedü'r-Rasûlullah”, bir kısmında sadece “Lâilâhe illallâh” ibareleri yer almış, bazılarında ise “Ömer” ibaresi ilave edilmiştir.⁷³

3. Askerî Yönetim

İslâm devletinin askerî teşkilâtının temelleri, halkın ve devletin gerek içte gerekse dışta güvenliğini sağlama, inananların dinlerini yaşama hürriyetini koruma, dinin tanınma ve yayılması önündeki engelleri kaldırma gibi amaçlarla Hz. Peygamber tarafından hicretî müteakip Medine döneminde atılmıştır. Ancak ne Hz. Peygamber ne de Hz. Ebû Bekir döneminde düzenli ve kurumsal bir ordu oluşturma gereği duyulmamıştır. Zira söz konusu dönemlerde askerlik, Allah'ın rızasını kazanma ve ahirette mükâfata erişme amacına yönelik bir görev olarak görülmüş ve bundan dolayı da

⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 281.

⁷¹ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 582.

⁷² Muhammed el-Hudârî, “Hulefâ-i Raşidîn Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İlmî müşavir ve redaktör. Hakkı Dursun Yıldız, c. 2 (İstanbul, Çağ Yayınları, 1986), 280; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 582-583; İslâmiyet'ten önce ve sonra Arapların kullandığı paralar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 651-659.

⁷³ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 4: 311; Hudârî, “Hulefâ-i Raşidîn Devri”, 2: 281; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 583.

gönüllülük esasına göre ordu teşkil edilmiştir. Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde ise pek çok alanda olduğu gibi askerlik ve ordu hizmetleri alanında da kurumsal bir yapıya geçiş söz konusu olmuştur.

Hz. Ömer döneminin ilk birkaç yılında Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerindeki gibi gönüllülük esasına dayalı bir askerlik hizmeti göze çarpmaktadır. Nitekim halife olduğu ilk günlerde o, kendisine biat etmek üzere Medine'de toplanan halkı, dört gün boyunca Irak-İran cephesinde devam etmekte olan mücadeleye davet etmek zorunda kalmıştır. Bu davetin olduğu sıralarda Medine'de bulunan ve söz konusu cephede Hz. Ebû Bekir döneminden⁷⁴ beri Sâsânîlerle mücadele halinde olan tecrübeli komutan Müsennâ b. Hârise de hâlihazırdaki durumu anlatıp halifeyi teyit eder bir konuşma yapmış, orada hazır bulunan Ebû Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekafî bu davete icabet eden ilk isim olmuştur. Ebû Ubeyd'in bu gayreti orduya katılma konusunda çekingen davranan halkı etkilemiş ve orduya katılmak isteyen gönüllülerin sayısı çoğalmıştır. Hz. Ömer de gönüllülerden oluşan yaklaşık bin kişilik bir yardımcı kuvvetin başına Ebû Ubeyd'i görevlendirmiş ve bu birliği vakit kaybetmeden Irak-İran cephesine doğru yola çıkarmıştır.⁷⁵ Görüldüğü gibi bu çağrıda herhangi bir zorlama olmamış, meydana getirilen yardımcı birlik tamamen gönüllülerden oluşmuş ve bu uygulama zorunlu askerlik hizmeti sistemine geçişten sonra da devam etmiştir.

Ancak Hz. Ömer, hilâfetinin ilk günlerinde karşı karşıya kaldığı bu ordu teşkili sorununu bir an önce çözüme kavuşturmak zorunda olduğunun ve bundan sonraki mücadelelerde başarı elde etmenin ve kalıcı fetihler yapabilmenin söz konusu sorunu ortadan kaldırmakla mümkün olabileceğinin farkındadır. Divan teşkilatının kuruluşu bahsinde zikrettiğimiz rivâyetlerin birinde yer alan Velîd b. Hişâm b. Muğîre'nin şu sözü, görüşümüzü destekler mahiyettedir: *“Ey Mü'minlerin Emîri! Ben Şam bölgesine gittiğim zaman oranın yöneticilerinin divan oluşturduklarını (defter tuttuklarını) ve ordu kurduklarını (askerleri kayıt altına aldıklarını) gördüm. Sen de (onlar gibi) divan oluştur (defter tut) ve ordu kur (askerleri kayıt altına al).”* Velîd'in bu teklifini beğenen halife hemen divanların oluşturulmasını emretmiş⁷⁶ ve bu düzenleme sayesinde devletin nizamî ya da kurumsal orduya geçişi kolaylaşmıştır. Ayrıca İbn Haldûn da divan teşkilatını anlatırken şu cümlelere yer vermekte ve divanların askeri yönüyle ilgili benzeri hususlara değinmektedir: *“Biliniz ki bu görev, mülk için zorunlu vazifelerden olup vergi muameleleri ve tahsiliyle uğraşma, askerlerin isimlerini ve sayılarını tespit etme ve kayıt altına alma, erzaklarını ve maaşlarını belirleme ve bunları gününde ödeme işlemleriyle ilgili devlet memurlarının ve yetkili*

⁷⁴ Hz. Ebû Bekir dönemi fetih hareketleri ve politikası için bkz. Abdurrahman Demirci, “Hz. Ebû Bekir'in Fetih Anlayışı”, *Artuklu Akademi* 1/1 (Ağustos 2014): 5-31.

⁷⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 350-351; Taberî, *Târih*, 3: 444-446.

⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 275; Belâzürî, *Fütûh*, 630-631; Taberî, *Târih*, 4: 209-210; Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 259.

*kimselerin düzenledikleri kanun ve esaslara başvurmaktan ibarettir. Tüm bunlar, gelir ve giderin ayrıntısını gösteren bir deftere yazılmıştır. Bu deftere ve bu defterdeki hesaplarla meşgul olan görevlilerin oturdukları yerlere 'divan' adı verilmiştir.*⁷⁷

Kaynaklarımızda yer alan bu ve buna benzer rivâyetler göz önüne alındığında, ilk defa Hz. Ömer tarafından ihdas edilen divan teşkilatının, sadece idarî ve malî bir düzenleme ya da artan fey gelirlerini sistemli bir şekilde dağıtma ve bu suretle her bir Müslümanın ve ailesinin geçimini sağlama düşüncesi olarak kalmadığı aynı zamanda ordu hizmetlerini ve düzenli orduya geçişi de kolaylaştırdığı söylenebilir. Zira Irak, İran, Suriye, Filistin ve Mısır bölgelerinin fethi gerçekleştirildikten sonra, askerler bu bölgelerde askerî birer üs olarak planlanan ordugâh şehirlerde ikamet etmeye ve buralarda kaldıkları müddet içerisinde gördükleri bolluktan etkilenip ailelerinin geçimini temin etmek üzere ziraat ve ticaretle uğraşmaya ve bu suretle yavaş yavaş sahip oldukları askerî ruhu kaybetmeye başlamışlardı.⁷⁸ Tehlikenin farkına varan Hz. Ömer, kurmuş olduğu divan teşkilatı sayesinde hem askerlerin ve ailelerinin geçimini garanti altına almış hem de istediği anda ve istediği kadar kişiyi askere çağırma ve bu çağrılan kimselerin de ailelerinin geçim sıkıntısı olmamasından ya da geçimlerinin devlet tarafından garanti altına alınmasından dolayı gözü arkalarında kalmadan savaşmalarını sağlamıştır. Bu sayede ziraat ve ticaretle uğraşmalarına müsaade edilmeyen, katıldıkları her bir savaştan sonra elde ettikleri ganimetin dışında devlet tarafından kendileri ve aileleri için belirlenmiş yıllık maaşlarını düzenli olarak alan profesyonel askerler ya da düzenli ordular ortaya çıkmıştır.⁷⁹

Hz. Ömer döneminde kurulan düzenli orduların iki kısımdan müteşekkil olduğunu görmekteyiz. Birincisi askerliği meslek edinmiş olan nizâmîler, ikincisi ise sadece savaş zamanlarında orduya katılarak askerlik yapıp daha sonra terhis olan ve yaptığı bu görev karşılığında maaşlarını alan gönüllülerdir.⁸⁰ Yine bu dönemde divanlar yoluyla orduya asker kaydı yapılmakta ve bu şekilde orduya ya da nizâmî birliklere katılım sağlanmakta iken, gönüllülerin ise askere alınmaları cihad çağrısına katılmak suretiyle gerçekleşmekteydi.⁸¹

⁷⁷ Abdurrahman İbn Haldûn, *Târîhu (Mukaddimetü) İbn Haldûn*, thk. Halîl Şehhâde-Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 1: 302.

⁷⁸ Hasan, *İslâm Tarihi*, 2: 185.

⁷⁹ Belâzürî, *Fütüh*, 643; Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râsîdîn Döneminde Askerî Teşkilât* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 51-52.

⁸⁰ Şiblî, *Asr-ı Saadet (Büyük İslâm Tarihi)*, trc. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Eser Matbaası, 1977-1978), 4: 386; Danişman, *Büyük İslâm Tarihi*, 3: 272.

⁸¹ Terzi, *Askerî Teşkilât*, 53.

Gerek Hz. Peygamber, gerekse Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde ister gönüllü ister ücretli olsun orduya alınacak askerlerde Müslüman, bülüğ çağına ermiş ve akli melekeleri yerinde olma, hasta ya da sakatlığı bulunmama, yeterli güç ve liyakate sahip olma, cesur ve atılgan olma gibi özellikler aranmaktadır.⁸²

Ordunun teşkil edilmesi ya da orduya asker temini işi kadar önemli bir diğer husus ise askerinin izni ve terhisidir. Zira askerinin dinlenebilmesi, moral depolayabilmesi ve aile özlemini giderebilmesi sağlıklı bir fetih politikası sürdürebilme adına elzemdir. Hz. Ömer de bu düşünceden hareketle, aralıksız devam eden fetihler sırasında sıralı bir askerlik sistemi uygulamak suretiyle bir seferin bitiminde buraya katılan bölüğü dinlendirip diğer sefere başka bir bölük göndermiştir.⁸³ Hatta bir başka rivayette Irak, İran, Suriye ve Mısır cephelerinde devam eden fetihler sırasında dört ayda bir askerlerin değiştirildiği, özellikle ilk başta askerî birer üs olarak planlanan Basra ve Kûfe şehirlerinden sevk edilen ordularda bu usulün uygulandığı, belirli bir düzen çerçevesinde askerinin dört ayda bir hizmet süresini doldurarak ailesinin yanına izne geldiği ve iznini doldurduktan sonra tekrar birliğine döndüğü, Mısır'da bulunan askerlerin de benzeri şekilde belirli sürelerle izne ayrıldığı aktarılmaktadır.⁸⁴ Yine Hz. Ömer; askerlerin, ailelerinin güvenliğinden emin olabilmeleri ve yapılacak olan sefer ya da seferlere böyle bir endişeyle çıkmamaları için, asker ailelerinin sınır boylarına taşınmalarına izin vermemiştir.⁸⁵

Hz. Ömer döneminde hilâfet merkezinden uzakta ve çok geniş bir coğrafyada devam eden fetih hareketleri, beraberinde daha planlı ve programlı seferler düzenleyebilmek için düzenli üs bölgelerinin veya askerî kışlaların yapımını zorunlu kılmıştır. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde askerî üs olarak sadece başkent Medine kullanılırken, Hz. Ömer'in halifelik yıllarında yeni fethedilen bölgelerde de "cünd-ecnâd (جند - اجناد)" adı verilen askerî üsler ya da ordugâh şehirler kurulmuştur. Kaynaklarımızda birbirinden farklı pek çok rivâyet bulunsa da genel kabule göre söz konusu şehirler şunlardır: Filistin, Dımaşk/Şam, Ürdün ve Hıms/Humus-Kınnesrîn.⁸⁶ Buralara cünd adı verilmesinin sebebi ise asker bulunan her yerin

⁸² Suphi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri (Doğuşu-Gelişmesi)*, trc. İbrahim Sarımsı (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983), 371; Terzi, *Askerî Teşkilât*, 53-55.

⁸³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 285.

⁸⁴ Terzi, *Askerî Teşkilât*, 56; Ayrıca bkz. İsmail Pırlanta, "Hz. Ömer Döneminde Askerî Teşkilât", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Bildirileri* (Sivas, 2-3 Kasım 2017), ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 1: 536.

⁸⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 285.

⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 180; Ayrıca bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10: 181; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 128.

bu şekilde adlandırılmasıdır. Çünkü asker tüm yiyeceğini ve diğer pek çok ihtiyacını buralardan karşılamaktadır.⁸⁷

Yine bu dönemde fethedilen topraklarda başlangıçta ordugâh olarak kurulmuş ancak daha sonra idarî, siyasî ve askerî anlamda büyük birer merkez haline gelmiş “mısır-emsâr (مصر-امصار)” adındaki yerleşim merkezlerinden bahsedilmektedir. Bu yerleşim birimleri günümüz yönetim şekillerinden biri olan eyalet sisteminin başkentlerine benzemekte olup bir kısmı Hz. Ömer döneminde ilk defa inşa edilmiş şehirlerdir. Sayıları ve isimleri hakkında farklı rivâyetlerin yer aldığı bu yerleşim merkezleri arasında Medine, Basra, Kûfe, Bahreyn (Yemen), Fustat (Mısır), Dımaşk/Şam (Suriye) ve Musul (el-Cezîre) şehirleri zikredilmektedir.⁸⁸ Mesela emsâr türü şehirlerden biri olan Basra; Irak, İran ve Basra Körfezi yollarını kontrol edebilmek, stratejik konumu nedeniyle İslâm ordularının doğu seferleri sırasında askerî bir üs olarak kullanabilmek ve Irak bölgesine deniz yoluyla yapılabilecek saldırı ve sızma hareketlerini önleyebilmek için kurulmuş bir şehirdir.⁸⁹ Benzer şekilde Kûfe de, Azerbaycân, el-Cezîre, Cürçân, Hemedân, İsfehân Mahân, Mâsebezân, Mukrân, Nihâvend, Râmehürmüz ve Tüster gibi o zamanki İslâm coğrafyasının kuzey-kuzeydoğu istikâmetindeki şehir ve bölgelerin fetihlerinde ve buraların Müslümanlaşmasında büyük roller üstlenmiş önemli bir askerî üs ve şehirdir.⁹⁰ Öyle anlaşılmaktadır ki Hz. Ömer; ister cünd adı verilsin ister emsâr adı verilsin, İslâm coğrafyası içerisinde dâhil olan pek çok bölgede stratejik önemine binaen ya yeniden şehirler kurarak ya da var olan şehirlerde gerekli önlemleri alarak hem askerî anlamda önemli üsler oluşturmuş hem de ülkeyi vilâyetlere bölmek suretiyle yönetimini kolaylaştırmıştır. Zira Hz. Peygamber dönemine kıyasla üç dört kat büyümüş bir coğrafyayı ve nüfusu hem askerî hem de idarî anlamda sadece tek bir merkezden yani başkent Medine'den yönetebilmek nerdeyse imkânsızdır.

Hız. Ömer ilk başta birer ordugâh olarak planladığı Basra, Kûfe ve Fustât gibi şehirlerin yerlerinin belirlenmesi başta olmak üzere kuruluşlarının her bir aşamasında oldukça hassas davranmış ve askerî stratejiyi göz önünde

⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 180.

⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 264; Ya'kûbî, *Târîh*, 2: 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10: 181; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 128; Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 94; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 78-79.

⁸⁹ R. Hartmann, “Basra”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 320.

⁹⁰ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 22; Casim Avcı, “Kûfe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 339.

bulundurarak hareket etmiştir. Örneğin söz konusu şehirlerin suya, otlak yerlerine ve ağaçlık alanlara yakın, hem kara hem de deniz havasına uygun bir iklime sahip, başkent Medine ile bağlantısının hiçbir surette kesilmesi için yol güzergâhı üzerinde ne bir su (nehir, göl, deniz vb.) ne de köprü olmasını istemiştir.⁹¹ Ayrıca ordugâh olarak planlanan bu şehirlerde bazı askerî tedbirlere de başvurulmuş ve bu anlamda askerî birliklerin ikamet etmeleri için kışlalar yapılmıştır. Başlangıçta yapı malzemesi olarak kamışın kullanıldığı bu binalar, sefere çıkılırken toplanıp demetler halinde bağlanmış, sefer dönüşünde ise tekrar kurulmuştur. Fakat kamışın yangın, rüzgâr ve sel gibi felaketlere dayanıksız olmasından dolayı, daha sonraları söz konusu binaların yapımı sırasında kerpiç gibi daha dayanıklı yapı malzemeleri kullanılmıştır.⁹²

Hız. Ömer döneminde kurulan ordugâh şehirlerde herhangi bir savaş durumuna karşı tedbir olarak tam teçhizatlı 4.000 atlı birlik ve atların içinde barındırılması için meralar oluşturulmuştur. Söz konusu süvari birlikler, acil durumlarda diğer silahlı güçlerin ya da ordunun hazırlık yapıp yola çıkmasını beklemeksizin olay mahalline süratli bir şekilde ulaşmak ve ilk müdahaleyi yapmak üzere meydana getirilmiştir. Nitekim sekiz ordugâh şehirde oluşturulan bu birliklerde toplam 32.000 at hazır bekletilmiştir. Bu şehirlerden biri olan Kûfe'de "el-Ârî" adında ve şehrin iskâna açılmış olan kısmı ile Fırat nehri arasında bir mera bulunmakta, devlete ait olan ve orduya yardımcı olmak üzere hazır bekletilen 4.000 savaş atı burada otlamış ve muhafaza edilmiştir. Asıl adı "Âhuru's-Şâhicân (Cihan Şâhî'nin ahır)" olan bu meranın Sâsânîler döneminden kalma olduğu ve Hız. Ömer döneminde Süleyman b. Rebîa el-Bahilî ve emrindeki birkaç Kûfeli tarafından korunduğu rivâyet edilmektedir. Benzer bir durum Basra şehrinde de söz konusu olup buradaki atların sorumluluğu da Cüz' b. Muâviye'ye verilmiştir.⁹³

Hız. Ömer'in hilâfeti sırasında yapmış olduğu bir diğer önemli icraat ise ordugâh şehirlerin ya da büyük askerî bölgelerin dışında kalan topraklar içerisinde de ülkenin uygun noktalarına (büyük şehirlere, deniz kıyısı olan şehirlere, sınır bölgesindeki şehirlere vb.) ve yeni fethedilen bölgelere askerî kışlalar veya konaklar kurmak suretiyle Müslümanları İslâm coğrafyasının dört bir yanına yaymasıdır. Onun bu düşüncesi ve planından dolayıdır ki "Bilâdü's-Şâm" denen Suriye bölgesinin genel valisi ve bölgedeki orduların başkomutanı olan Ebû Ubeyde b. Cerrâh, fethettiği her yerleşim birimine bir vali görevlendirmiş, bir grup Müslümanı da bu valinin yanında

⁹¹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr*, 91; Belâzürî, *Fütûh*, 483; Taberî, 4: 40-41; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2: 195-196, 6: 379; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 372-373.

⁹² Belâzürî, *Fütûh*, 484; Taberî, *Târih*, 4: 43-44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 373.

⁹³ Taberî, *Târih*, 4: 51-52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 376; Şiblî, *Hız. Ömer*, 302, *Asr-ı Saadet*, 4: 387.

bırakmış ve tehlikeli bölgelere bir bölük asker konuşlandırmıştır. Bu suretle fethi gerçekleştirilen her yeni bölge adeta bir kışlaya ya da kışlayı da bünyesinde barındıran bir yerleşim bölgesine dönüşmüştür.⁹⁴ Hz. Ömer benzeri bir uygulamayı Bizans devletiyle olan sınırların Antakya gibi tüm stratejik noktalarında, güvenliği sağlamak için bazı tedbirlere müracaat etmekle göstermiştir. Bu bağlamda halife ilk olarak Ebû Ubeyde'ye yazdığı bir mektupla ondan, düşüncelerine başvurabileceği istişare ehli, iyi niyetli ve tedbirli Müslümanları Antakya'ya murâbit⁹⁵ olarak yerleştirmesini, burada her an düşmanla karşılaşabilecekmiş gibi hazır bekletmesini ve buraya yerleşen kimselerin maaşları hususunda cömert olmasını istemiştir.⁹⁶ Ebû Ubeyde'nin ve onun yerine geçen Yezîd b. Muâviye'nin vefatları üzerine bölgenin başkomutanlığına ve valiliğine Muâviye b. Yezîd getirilmiştir. Muâviye de Suriye bölgesindeki sahil şehirlerinin korunabilmesi için çok daha fazla tedbir alınması hususunda halifeye bir mektup yazmış ve cevabî mektubunda Hz. Ömer, bölgedeki kalelerin tamir ve tahkim edilmesini, sonrasında buralara asker yerleştirilmesini ve gözetleme yerlerine de fenerler ve bekçiler konulmasını istemiştir.⁹⁷

Sonuç

Hz. Ömer, halifelik yıllarında yapmış olduğu icraatlar ve yönetim anlayışıyla Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'den sonra devletin yeniden yapılanması ve kurumsal bir kimlik kazanması adına büyük çaba sarf etmiştir. Nitekim yapılan fetihlerle sınırları genişleyen devletin vilayetlere bölünmek suretiyle yönetilmesinden başlayıp başkent Medine de dâhil olmak üzere her bir vilayete ve buralara bağlı şehirlere başta vali olmak üzere pek çok devlet memuru atanması bunun en önemli göstergelerindedir.

Yönetim anlayışında öncelikli olarak Kur'an'ı, Sünnet'i ve Hz. Ebû Bekir'in uygulamalarını kendisine referans alan Hz. Ömer, karşılaştığı yeni durumlar ve problemler karşısında farklı çözüm yolları geliştirme konusunda hiç çekinmemiş ve bu sayede devletin idarî, malî ve askerî açıdan teşkilatlanmasını sağlamıştır.

Hz. Ömer'in idare anlayışında iki unsur yani istişare ve murakabe ön plana çıkmıştır. Bundan dolayı hilâfeti boyunca o, karşı karşıya kaldığı birçok meselede Müslümanların görüş ve desteğini alma konusunda azamî

⁹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 204-205; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 343; Hizmetli, *İslâm Tarihi*, 533; Terzi, *Askerî Teşkilât*, 60.

⁹⁵ "Sınır boylarında askerlerin atlarını bağlayıp nöbet tuttıkları mekânlarla ve buralarda inşa edilen müstahkem yapılara ribât, cihad sevabı almak için ribâtlarda toplanan gönüllü askerlere de murâbit adı verilmiştir." Bkz. İsmail Yiğit, "Ribât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 76.

⁹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 342-343.

⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 175.

gayret göstermiş, ashabın arasından tecrübeli isimlerin fikirlerini almak için bir istişare heyeti oluşturmuş ve önemli konulardaki son kararlarını ancak bu heyetle gerçekleştirdiği müzakereler sonucunda vermiştir. Hz. Ömer istişarelerinde sadece Medine'deki ashâbla yetinmemiş gerekli hallerde başkent dışındaki bölgelerin yöneticileri ve halkıyla, hatta zaman zaman Müslüman olmayan farklı toplum katmanlarıyla da fikir alışverişinde bulunmuştur.

İslâm tarihi içerisinde devlet yönetimi ve siyaseti açısından farklı bir yere sahip olan Hz. Ömer, yapmış olduğu atamalarda ehliyet, liyakat ve tecrübeyi ön planda tutmuş, görev verdiği isimlerin çoğunu ya câhiliye yıllarında ya da Hz. Peygamber döneminde farklı görevler üstlenmelerinden ve bu sayede yönetim tecrübesine sahip olmalarından dolayı seçmiştir. Ayrıca o, sıkı bir denetim mekanizması kurarak her biri devlet yönetebilecek kapasiteye sahip olan idarecilerini daima kontrol etmiş ve bu sayede merkez-taşra irtibatını daha sıkı tutmaya çalışmıştır. Bu anlamda Hz. Ömer, her hac mevsimi farklı bölgelerden gelen halka, yöneticileri hakkında sorular sormak suretiyle onları da denetleme konusunda göreve çağırarak, halife olarak kendi icraatları hakkında eleştiri yapma hakkı tanımış ve bununla da yetinmeyip denetleme konusunda bir devlet memuru görevlendirmiştir.

Hz. Ömer döneminde fetihlerin ve bunun bir sonucu olarak gelirlerin artmasıyla birlikte devletin malî yapılanmasında bazı düzenlemelere gidilmiş, beytülmalin devletteki ekonomik yapılanmanın en önemli unsurlarından biri olacak şekilde teşkilatlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu doğrultuda başkent Medine'deki beytülmalin yanı sıra büyük idarî bölgelerde ve önemli şehirlerde merkeze bağlı beytülmal şubeleri kurulmuş ve devletin gelirlerini toplamak, muhafaza etmek ve ihtiyaç fazlası olan malları merkezdeki beytümâl'e göndermek üzere görevliler tayin edilmiştir. Ayrıca beytülmalin kurumsallaşmasına vesile olan devlet hazinesinin gelirleri hakkında halife tarafından farklı tasarruflarda bulunulmuş, fey ve ganimet gelirlerinin taksiminde dağıtım yapılacak grupların aynı olmasından dolayı birleştirme yoluna gidilmiş, Hz. Peygamber'in yakınlarına verilecek olan atıyye miktarı yükseltilmiş, gayrimüslim halkın ödemeleri gereken cizye miktarı kazançlarına göre belirlenmiş, fethedilmiş topraklar gaziler arasında dağıtılmayıp belirli bir vergi (haraç) karşılığında ziraattan anlayan gayrimüslim sahiplerinde bırakılmış ve ilk defa uşûr olarak bilinen ticaret mallarından vergi (pazar ve gümrük vergisi) alınmıştır.

Devletin malî yapılanmasıyla ve beytülmal teşkilâtıyla doğrudan ilgisi bulunan ve bu kurumun adeta tamamlayıcısı olarak kabul edebileceğimiz divanların ortaya çıkışı da Hz. Ömer'in hilâfet yıllarına rastlamaktadır. İslâm tarihinde ilk defa böyle bir yapılanmaya ihtiyaç duyan Hz. Ömer, artan fetihlerle birlikte İslâm devletinin hâkimiyeti altına giren gayrimüslimler-

den alınan vergiler sonucunda artan gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtabilmek için bu müesseseyi kurmuş ve hazineden maaş alacak kimseleri de kabile esasına göre divan defterlerine kaydettirmiştir. Ayrıca malî teşkilâtın yapı taşlarından biri olan para politikası konusunda câhiliye döneminden beri Arapların kullandıkları Bizans'ın altın parası olan dinar ve Sâsânîlerin gümüş parası olan dirhem kullanılmaya devam edilmiş, birbirinden farklı ağırlıklarda olan dirhemler belirli bir miktara sabitlenerek ve üzerlerine Allah, elhamdülillah, Muhammedü'r-Rasûlullah ve Lâilâhe illallâh gibi ibareler eklenerek Müslümanlar tarafından basılmıştır.

İslâm devletinin askerî teşkilâtının temelleri, Hz. Peygamber tarafından atılmış, ancak ne Hz. Peygamber ne de Hz. Ebû Bekir döneminde düzenli ve profesyonel bir orduya geçiş mümkün olmamıştır. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde ise diğer alanlarda olduğu gibi askerlik ve ordu hizmetleri alanında da kurumsal bir yapıya geçiş söz konusu olmuştur. Hz. Ömer döneminin ilk birkaç yılında Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerindeki gibi gönüllülük esasına dayalı bir askerlik hizmeti söz konusu olmasına rağmen onun tarafından ihdas edilen divan teşkilatı, sadece idarî ve malî bir düzenleme olarak kalmamış aynı zamanda ordu hizmetlerini ve düzenli orduya geçişi de kolaylaştırmıştır. Bu teşkilat sayesinde hem askerlerin ve ailelerinin geçimi garanti altına alınmış hem de istenilen anda ve istenildiği kadar kişinin askere çağırılması ve bu çağrılan kimselerin de ailelerinin geçim sıkıntısı olmamasından dolayı gözü arkalarında kalmadan savaşmaları sağlanmıştır. Bu sayede ziraat ve ticaretle uğraşmalarına müsaade edilmeyen, katıldıkları her bir savaştan sonra elde ettikleri ganimetin dışında devlet tarafından kendileri ve aileleri için belirlenmiş yıllık maaşlarını düzenli olarak alan profesyonel askerler ya da düzenli ordular ortaya çıkmıştır.

Ordunun teşkil edilmesi ya da orduya asker temini işi kadar önemli bir diğer husus ise askerinin izni ve terhisi konusudur. Aralıksız devam eden fetihler sırasında sıralı bir askerlik sistemi uygulanmak suretiyle bir seferin bitiminde buraya katılan bölük dinlendirilip diğer sefere başka bir bölük gönderilerek bu konuda da devlet tarafından gerekli önlemler alınmıştır. Hilâfet merkezinden uzakta ve çok geniş bir coğrafyada devam eden fetih hareketleri, beraberinde daha planlı ve programlı seferler düzenleyebilmek için cünd ve emsâr olarak bilinen düzenli üs bölgelerinin ve ordugâhların yapımını zorunlu kılmıştır. Hz. Ömer döneminde kurulan ordugâh şehirlerde herhangi bir savaş durumuna karşı tedbir olarak tam teçhizatlı atlı birlikler ve atların içinde barındırılması için meralar oluşturulmuştur. Bu süvari birlikler, acil durumlarda diğer silahlı güçlerin ya da ordunun hazırlık yapıp yola çıkmasını beklemeksizin olay mahalline süratli bir şekilde ulaşmak ve ilk müdahaleyi yapmak üzere meydana getirilmiştir. Ayrıca bu dönemde yapılan bir diğer önemli icraat ise ordugâh şehirlerin ya da büyük

askerî bölgelerin dışında kalan topraklar içerisinde de ülkenin uygun noktalarına ve yeni fethedilen bölgelere askerî kışlalar veya konaklar kurulması ve bu suretle Müslümanların İslâm coğrafyasının dört bir yanına yayılması olmuştur.

Kaynakça

Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

Apaydın, H. Yunus. “Humus”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18: 365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Avcı, Casim. “Kûfe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26: 339-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-büldân*. Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.

Danışman, Zuhûrî. *Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1968.

Demirci, Abdurrahman. “Hz. Ebû Bekir'in Fetih Anlayışı”. *Artuklu Akademi* 1/1 (Ağustos 2014): 5-31.

Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *Ahbârü't-tvâl*. Thk. Abdül-mün'îm Âmir. Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, t.y.

Dûrî, Abdülaziz. “Divan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9: 377-381. İstanbul, TDV Yayınları, 1994.

Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-embâl*. Thk. Muhammed İmâre. Beyrut: Dârü's-Şürûk, 1989.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm. *Kitâbü'l-harâc*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1979.

Erkal, Mehmet. “Beytülmâl”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 90-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Erkal, Mehmet. “Cizye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8: 42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Fayda, Mustafa. “Atâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4: 33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

----- . “Fey”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12: 511-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

----- . *Hulefâ-yi Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014.

----- . “Hz. Ömer'in Divan'ı Teşkili”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İlmî müşavir ve redaktör. Hakkı Dursun Yıldız. 2: 107-176. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. Thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî. Bağdat: Dârü Taybe, 1968.

Hartmann, R. "Basra". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 2: 320-327. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Hasan, Hasan İbrahim. *İslâm Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*. Trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1987.

Hizmetli, Sabri. *İslâm Tarihi (İlk Dönem)*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.

Hudarî, Muhammed. "Hulefâ-i Raşidîn Devri". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İlmî müşavir ve redaktör. Hakkı Dursun Yıldız. 2: 177-282. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*. Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1992.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullâh. *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*. ed. Charles C. Torrey. Leiden: Matbaatü Brill, 1920.

İbn Haldûn, Abdurrahman. *Târîhu (Mukaddimetü) İbn Haldûn*. Thk. Halîl Şehhâde-Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cîze: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Menâkıbu Emîrî'l-Mü'minîn Ömer İbnü'l-Hattâb*. Thk. Ebû Enes el-Mısrî es-Selefi Hilmî b. Muhammed b. İsmâîl. İskenderiye: Dârü İbn Haldûn, 1996.

----- *el-Muntazam fi târihi'l-mülûki ve'l-imâm*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târih*. Thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

----- *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. Thk. ve tlk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Kallek, Cengiz. "Haraç". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16: 71-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Karagöz, İsmail. "Zevî'l-Kurbâ". *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.

Kayaoğlu, İsmet. *İslâm Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

Kılıç, Ünal. *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.

Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. Çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.

Mantran, Robert. *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar)*. Çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib. *Kitâbü'l-ahkâmi's-sultâniyye ve'l-vilâyetü'd-dîniyye*. Thk. Ahmed Mübarek el-Bağdâdî. Kuveyt: Dâru İbn Kuteybe, 1989.

Pırlanta, İsmail. "Hz. Ömer Döneminde Askeri Teşkilat". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Bildirileri* (Sivas, 2-3 Kasım 2017). Ed. Ali Aksu. 1: 533-557. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.

Salih, Suphî. *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri (Doğuşu-Gelişmesi)*. Trc. İbrahim Sarımsı. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983.

Söylemez, M. Mahfuz. *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Hüsnu'l-muhadara fî tarihi Mısır ve'l-Kahire*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.

----- *Târihü'l-hulefâ*. Katar: Dâru'l-Fikr, 1974.

Şiblî, Nu'manî. *Asr-ı Saadet (Büyük İslâm Tarihi)*. Trc. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Eser Matbaası, 1977-1978.

----- *Hazreti Ömer*. Çev. Fatih Güngör-Beyhan Demirci-M. Sait Konar. İstanbul: Timaş Yayınları, 2004.

Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târihu't-Taberî (Târihu'r-rusül ve'l-mülük)*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1967.

Temmâvî, Süleyman Muhammed. *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*. Trc. Muhammed Vesim Taylan. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1993.

Terzi, Mustafa Zeki. *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târih*. Nşr. M. Th. Houtsma. Leiden: E. J. Brill, 1883.

Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh. *Kitâbü mu'cemü'l-büldân*. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1906.

Yazar, Nurullah. "Devlet Adamlarına Örneklik Teşkil Etmesi Yönüyle Siyasetnâmelerde Hz. Ömer". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu Bildirileri* (Sivas, 2-3 Kasım 2017). Ed. Ali Aksu. 1: 219-234. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.

Yiğit, İsmail. "Ribât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35: 76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Zeydan, Corci. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. Çev. Nejdî Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.